

تصویر شماره یک: نمای خارجی آینه‌خانه مفخم بجنورد - تصویر از سایت خبرگزاری فارس

آینه‌خانه مفخم بجنورد و تأثیر تحصیل معماری در فرنگ

سعیده تاللا

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر

این بنا در موارد بسیاری از قوانین و اصول معماری غرب پیروی کرده است. وجود عناصری مانند سنتوری، استفاده از نقوش اساطیری در سنتوری، ستون و نیم‌ستون‌هایی بی‌شمار و استفاده از سقف شیروانی بدون توجه به اقلیم منطقه از ویژگی‌های بارزی است که متأثر بودن معمار این بنا از فرهنگ غرب را به وضوح نشان می‌دهد. به‌علاوه، آثاری نیز از تعلق خاطر معمار به دین و فرهنگ ایرانی اسلامی در آن نمایان است.

کلیدواژه‌ها: معماری، ممتحن الدوله، عمارت مفخم،

فرهنگ غرب

چکیده

احوال دوگانه امروز جامعه ایرانی قدمتی بیش از یک سده دارد؛ دوگانگی‌ای ناشی از تعارض میان عالم نو و کهن. شناخت این احوال به‌خصوص در عالم معماری لازم می‌نماید. این شناخت را باید از نخستین معمارانی آغاز کرد که این احوال بر ایشان عارض شد. میرزا مهدی‌خان شقاقی ملقب به ممتحن‌الدوله از اولین استادان معماری است که در دوره قاجار برای تحصیل معماری به فرنگ فرستاده شد. بنای عمارت و آینه‌خانه مفخم از آثار به‌جامانده از این استاد معمار است که در شهر بجنورد واقع شده است. با بررسی‌های انجام شده، مشخص می‌شود که

مقدمه

در یکی دو قرن گذشته، فرنگ در ذهن مردم شرق تصویری افسانه‌ای و خیال‌انگیز بود و سرمشقی اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. نام فرنگ ورد زبان‌ها، گفتارش مورد تقلید و قضاوت و داوری‌اش تعیین‌کننده و معیار همه ارزش‌ها بود. پیرامون او را هاله‌ای از احترام فرا گرفته و آوازه و شهرت و معلوماتش همه‌جا پیچیده بود. ایرانیان تا زمان صفویه حاضر نبودند جز در سرزمین‌های اسلامی به سیر و سیاحت بپردازند. پس از آنکه در عصر صفویه آشنایی آنان با فرنگیان بیشتر شد و فرنگیان را در دانش و ابزارسازی از خویشتن بالاتر یافتند، فریفته آنان شدند و کم‌کم عده زیادی به انگیزه‌هایی گوناگون راهی دیار فرنگ شدند تا در مورد این سرزمین ناشناخته آگاهی‌هایی به دست آورند.

زندگی ممتحن‌الدوله

میرزا مهدی‌خان شقاقی ملقب به ممتحن‌الدوله اولین مهندس معمار ایرانی درس‌خوانده در فرنگ است. او در سال ۱۲۶۳ ق (۱۸۴۳ م) در محله سنکلیج تهران در خاندان شقاقی متولد شد. پس از چند سال تحصیل در مکتب سرخانه و دارالفنون - که در آن زمان تازه تأسیس شده بود - بر اثر سلسله اتفاقاتی به دستور شخص ناصرالدین‌شاه با اولین هیئت محصلان به پاریس اعزام شد و این دوره ظاهراً ۸ سال طول کشید. پس از بازگشت به ایران، او را به منصب مهندس باغ‌ها و عمارت‌های سلطنتی گماشتند و در آن منصب، بناهایی در تهران ساخت و کتابی درباره اوضاع و احوال زندگی و تجربه‌هایش نگاشت. از جمله مواردی که در این کتاب بسیار شایان بررسی و تأمل است، کشمکش‌هایی است که در درون و برون و افکار و

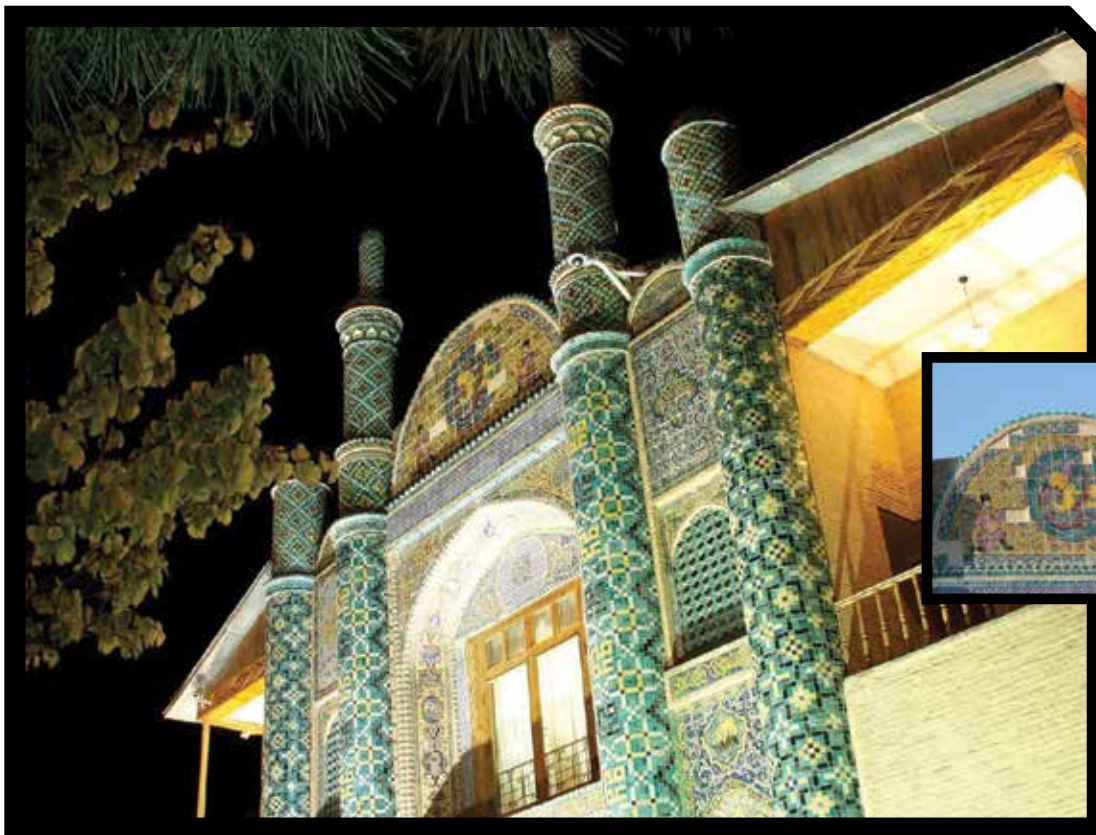
اعمال مؤلف میان سنت و مدرنیته و آراء نو و کهن در جریان است.

معماری پس از اسلام در ایران

بعد از ورود اسلام به ایران با تأکید بر درون‌گرایی و محرمیت در این دوران ورودی‌هایی با هشتی، و رعایت سلسله‌مراتب و حریم‌ها طراحی می‌شده است. در اواخر دوره قاجار، کاربرد ترکیب‌های شکلی غیرسنتی، که اغلب متأثر از معماری روسیه، اروپا، مسافرت خارجیان به ایران و ایرانیان به اروپا و به‌ویژه احداث سفارت‌خانه‌ها و بناهای متعلق به اروپاییان بود، رواج یافت؛ مانند انواع شکل‌های سنتوری، سنتوری شکسته و کلاه‌خودی که به‌صورت ساده یا همراه با نقوش متنوع اسلیمی، گره‌سازی آجری و کاشی‌کاری آراسته می‌شدند. این تزئینات و نقوش در بیشتر موارد در سردر بنا به کار می‌رفتند و غالباً جرزهای ساده و فاقد تزئینات پرکار بودند؛ مگر در موارد استثنایی که برای تزئین جرزها از سفال و آجر مهری استفاده می‌شد. گاهی نیز ترکیب ستون و نیم‌ستون با شکل‌های متنوع به‌صورت منفرد یا زوج یا سایر عناصر و شکل‌های تزئینی در هر سوی ورودی به کار می‌رفت. در معماری یونان باستان، فضاهای ورودی بناها متشکل از ستون‌هایی به شکل مجسمه بودند و همراه با سنتوری‌هایی در سر در بنا و پله‌هایی عریض که با هدف تأکید بر خطوط افقی شکل می‌گرفتند.

در معماری گوتیک نیز تداوم فضایی، پیوستگی بین بیرون و درون در طراحی فضاهای ورودی مبنای کار قرار می‌گرفت. ورودی‌های بلند و باشکوه و به همراه پیکرنگاری و نقش و نگاره‌های نوک‌تیز با هدف تأکید بر خطوط قائم ساخته می‌شدند.

بنای آیینه‌خانه
مفخم به‌عنوان
فضای اداری
و دیوانی
برای انجام
دیدارهای
رسمی سردار
مفخم (ایلخانی
کرد شادلو
در بجنورد) با
رجال سیاسی
عهد قاجار
و نیز مراسم
تشریفات
نظامی و رایزنی
در باب مسائل
سیاسی و
اجتماعی با
سران ایل
شادلو و دیگر
رجال سیاسی
عهد قاجار
مورد استفاده
قرار می‌گرفته
است

تصویر شماره ۲:
سردر ورودی بنای
آینه‌خانه مفخم
بجنورد - عکس
از سایت میراث
فرهنگی خراسان
شمالی

آینه‌خانه مفخم

زیرسازی و پی آن از سنگ استفاده شده است. همچنین چوب ارس به صورت عمودی و افقی نیز به منظور استحکام بنا به کار رفته است. آینه‌خانه را فضای سبز محدودی، از جمله گل‌کاری و احداث چپر و پرچین، از کل مجموعه دارالحکومه جدا می‌کرده است. بنای یادشده پلانی آزاد داشته است و رعایت نظام هندسی، وجود تقارن و الهام‌پذیری از غرب (به‌عنوان مثال استفاده از کاشی هفت‌رنگ) در ساخت آن به‌وضوح مشاهده می‌گردد.

در ساخت بنای آینه‌خانه از کاشی در سه تکنیک هفت‌رنگ، معقلی و اسلیمی، و نیز نگاره‌هایی برگرفته از مظاهر طبیعت استفاده شده که برای پرهیز از شبیه‌سازی (رقابت با خالق) طرح شده‌اند. ساختمان دارای سه در ورودی در اضلاع شمالی (ورودی اصلی) غربی و شرقی می‌باشد که هر سه به راهرویی در طبقه اول منتهی می‌شوند. در یک طرف این راهرو حجره‌هایی قرار دارند و در یک سوی دیگر چهار اتاق. در دو انتهای راهرو پلکان‌هایی تعبیه شده که به طبقه فوقانی، جایی که تالار آینه در آن واقع شده است، ختم می‌شوند. طبقه دوم نیز شامل ۱۴ اتاق و تالار آینه است. درهای این طبقه از جنس چوب صندل است که با استخوان تزیین شده‌اند. سقف‌ها مشبک چوبی‌اند و این خود از شاخصه‌های معماری عصر قاجار محسوب می‌گردد. سقف بنا دو پوشش بوده

بنای آینه‌خانه مفخم به‌عنوان فضای اداری و دیوانی برای انجام دیدارهای رسمی سردار مفخم (ایلخانی کرد شادلو در بجنورد) با رجال سیاسی عهد قاجار و نیز مراسم تشریفات نظامی و رایزنی در باب مسائل سیاسی و اجتماعی با سران ایل شادلو و دیگر راجل سیاسی عهد قاجار مورد استفاده قرار می‌گرفته است. ساختمان آینه‌خانه هم‌زمان با عصر دلگشا ساخته شده است. پلان این بنا مستطیل شکل بوده و در دو طبقه به ابعاد تقریبی ۱۱ × ۱۸ متر و به ارتفاع حدود ۱۰ متر ساخته شده است که در مجموع ۱۹ اتاق دارد. یکی از اتاق‌های طبقه فوقانی اتاقی است به ابعاد ۸ × ۳ متر که تمام دیوارها و سقف آن با طرح‌های زیبا آینه‌کاری شده است. بنای آینه‌خانه به شماره ۱۱۶۷ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است و از سال ۱۳۷۹ تاکنون به‌عنوان موزه اسناد و نسخ خطی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در دوره قاجار، این بنا همراه با بناهای دیگر از جمله عمارت مفخم، کلاه‌فرنگی، حوض‌خانه در باغ بزرگی قرار داشته و مجموعه دارالحکومه مفخم را تشکیل می‌داده است. (تصویر شماره یک)

مصلح به‌کار رفته در این بنا شامل آجر، ماسه، آهک و گچ بوده و جهت رعایت اصول معماری در

که شیروانی آن قبلاً از جنس سفال و هم‌اکنون پس از مرمت از جنس ورق گالوانیزه است (استفاده از این نوع سقف بدون توجه به اقلیم منطقه و سایر بناهای سنتی همجوار از بارزترین نمونه‌های تأثیرپذیری این معمار در ساخت و طراحی بنا می‌باشد). در نمای شمالی (اصلی) عمارت ۴ نیم‌ستون به قطر تقریبی ۱۱۰ سانتی‌متر و ارتفاع ۱۰ متر مشاهده می‌شود. دو نیم‌ستون یک تاج نیم‌دایره‌ای دارند که شکل گلدسته را تداعی می‌کند و دو نیم‌ستون دیگر تاج ندارند. این نیم‌ستون‌ها با کاشی‌های سیاه، سفید و زرد مزین شده‌اند. نیم‌ستون‌ها با خط معقلی بسیار زیبایی آراسته شده‌اند و کلمه «محمد» به طور منظم در این نیم‌ستون‌ها از پایین به بالا ۱۲ مرتبه تکرار شده است: یک مرتبه به رنگ سیاه و یک‌بار به رنگ زرد. نیم‌ستون‌ها به پایه‌ای از سنگ مرمر ختم می‌شوند. در قسمت فوقانی نمای اصلی یک تاج نیم‌دایره‌ای وجود دارد که نسبت به دو تاج نیم‌دایره‌ای روی نیم‌دایره‌ها بسیار بزرگ‌تر است. در حاشیه تاج اصلی، یک ردیف کاشی با نقش گل لاله به رنگ قرمز و آبی به‌صورت سربالا و واژگون نصب شده است (استفاده از رنگ قرمز در کاشی‌کاری دوران قاجار رواج یافت و تا قبل از آن در هیچ معماری سنتی دیده نشده است). در قسمت داخلی این نیم‌دایره یک مجموعه نقوش اسلیمی بسیار زیبا مشاهده می‌گردد. در بخش میانی این نیم‌دایره، دایره‌ای با زمینه لاجوردی وجود دارد که نقش جدال بین شیر و اژدها در آن دیده می‌شود. در فرهنگ ایرانی باستان، جدال شیر و اژدها نماد جدال بین خیر و شر بوده است. در این تصویر،

در حالی که اژدها (نماد شر) شیر (نماد خیر) را در بر گرفته، شیر با فشردن گوی اژدها شر را به آستانه نابودی می‌کشد. (در این بنا احتمالاً برای جلوگیری از تکرار، مستقیماً از شکل سنتوری استفاده نشده است؛ چون عمارت همجوار که قبلاً توضیحات آن ذکر شد، در قسمت سردر ورودی دارای یک سنتوری با نقوش اساطیری است که در بنای آینه‌خانه طرح نیم‌دایره جای آن را گرفته است. با وجود این، نقوش کارشده داخل این قسمت مجدداً همان نقوش اساطیری است. در معماری دوران باستان در غرب اروپا نیز این نقوش اساطیری در همین محل، یعنی در بالای سردر و داخل تاج یا همان سنتوری قرار می‌گرفته است). (تصویر شماره ۲)

در کنار جدال بین خیر و شر دو تفنگ‌دار در حالی که به زمین زانو زده‌اند، محل جدال بین شیر و اژدها را نشانه رفته‌اند. این سربازان نیز خود می‌توانند نمادی از خیر و شر باشند که با هم در جنگ‌اند. در زیر این قسمت طاقی وجود دارد که در ورودی را در میان گرفته است. کاشی‌های این قسمت به رنگ زرد فیروزه‌ای و لاجوردی هستند. پیشانی طاق با نقوش اسلیمی تزیین شده است. در قسمت زیرین، نقش دو گلدان به صورت قرینه قرار گرفته است و همین‌طور نقش عمارت کلاه‌فرنگی در طرفین این گلدان‌ها مشاهده می‌شود. در دو طرف در ورودی، نقش دو سرباز در حال نگهبانی از بنا به چشم می‌خورد. حالت چشم‌ها و طرز ایستادن سربازان یادآور تابلوهای تعزیه عصر قاجار می‌باشد.

هرچند این معمار تحت تأثیر هنر معماری غرب

در ساخت
بنای آینه‌خانه
از کاشی در
سه تکنیک
هفت‌رنگ،
معقلی و
اسلیمی، و
نیز نگاره‌هایی
بر گرفته از
مظاهر طبیعت
استفاده شده
که برای پرهیز
از شبیه‌سازی
(رقابت با خالق)
طرح شده‌اند

تصویر شماره ۳: تالار آئینه بنای آئینه‌خانه مفخم بجنورد -
تصویر از سایت میراث فرهنگی خراسان شمالی

رضاشاه این کتیبه از سردر بنا جدا شده و به جای آن کاشی کاری فعلی نصب شده است. فضای فرورفته بین نیم‌ستون‌های ایوان یا به عبارتی طاق‌دیس نیز بعضاً با کاشی‌های لوزی شکل به رنگ‌های زرد سفید و فیروزه‌ای و آبی مشبک، طرح زیبایی را در بنا ایجاد کرده‌اند. در بخش تحتانی طاق‌دیس‌ها طاقچه‌ای به ارتفاع حدود ۲ متر دارای پایه‌ای پوشیده از سنگ مرمر وجود دارد. قسمت داخلی این طاق با کاشی هفت‌رنگ زرد لاجوردی و حاشیه‌ای به رنگ سیاه تزیین شده است. در قسمت بالای این طاق روی یک کتیبه لاجوردی مملو از نقوش اسلیمی منازعه گاو و شیر نقاشی شده است که به یاد شیر و گاو حک شده در حجاری دیواره‌های تخت جمشید است (این نقوش نشان می‌دهند که معمار دچار دوگانگی شده اما هنوز پایبند سنت‌ها و عقاید ملی خویش است و آن‌ها را بی‌پروا در بنا به نمایش می‌گذارد تا بتواند سهمی در حفظ اصالت و فرهنگ خویش داشته باشد). این عمارت تنها نمادی از روح خلاق هنرمند ایرانی است و تنها دست توانای هنرمند ایرانی با استعانت از هنر معماری نقاشی، کاشی‌کاری و آئینه‌کاری قادر به خلق چنین ترکیب بدیعی است. در واقع با صیانت از آثار تاریخی، هنرمندان و هنری

قرار گرفته و آشکارا عناصر معماری غرب را در بنا به کار برده است، در برخی موارد تعلق خاطر او به دین و مذهب مادری (اسلام، شیعه) نیز در به‌وجود آوردن اثر بروز کرده است و خودنمایی می‌کند. در بخش میانی نما یک طاق جناقی وجود دارد که در قسمت میانی آن پنجره‌ای به ابعاد ۲۹۰×۲۹۰ سانتی‌متر قرار دارد و دلیل بزرگ بودن آن، تأمین نور و ایجاد چشم‌انداز مناسب به فضای بیرون است (استفاده از پنجره‌های بزرگ برای ایجاد چشم‌اندازهای وسیع نیز از خصوصیات بارز هنر معماری غرب است که در دوره قاجار وارد معماری سنتی ایران شده و در این بنا نیز به وضوح نمایان است). تزیینات این طاق محراب‌گونه، دولچکی با پس‌زمینه زرد همراه نقوش اسلیمی به رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی است. بین قسمت فوقانی و میانی نما دو ردیف کاشی هفت‌رنگ نصب شده است. (تصویر شماره ۳)

به‌طور کلی، در معماری این دوران رسم بر این بوده است که نام معمار و بانی بنا در قسمت بالای ورودی به‌صورت کاشی کاری حک شود. در این بنا هم قبلاً در همین محل کتیبه‌ای وجود داشته که محدوده حکومتی سردار مفخم و همین‌طور نام بانی نما در آن نقش بسته بوده است. در دوران پهلوی به دستور

در ساخت
بنای آئینه‌خانه
از کاشی در
سه تکنیک
هفت‌رنگ،
معلی و اسلیمی،
و نیز نگاره‌هایی
بر گرفته از
مظاهر طبیعت
استفاده شده
که برای پرهیز
از شبیه‌سازی
(رقابت با خالق)
طرح شده‌اند

را محفوظ می‌داریم که مظهر تمدن و فرهنگ ملی کشور عزیزمان ایران است. (تصویر شماره ۴)

نتیجه‌گیری

در این بحث نه‌چندان مفصل بنای عمارت و آینه‌خانه مفخم که در جوار یکدیگر واقع شده‌اند و یکی از زیباترین بناهای تاریخی استان خراسان شمالی و شهر بجنورد به حساب می‌آیند، به لحاظ تأثیرپذیری از معماری غرب مورد بررسی قرار گرفت. در نگاهی کلی، این بنا نیز همچون دیگر بناهای عصر قاجار از الگوهای معماری مشخصی پیروی می‌کند اما بنای مذکور دارای ویژگی‌هایی است که از طرفی تأثیرپذیری معمار را از فرهنگ و هنر غرب به‌وضوح نشان می‌دهد و از دیگر سو، تعلق خاطر او به دین و مذهب مادری و همچنین اصالت و فرهنگ ملی ایران باستان را به نمایش می‌گذارد. گویا معمار سعی کرده است این دو متضاد را در کنار یکدیگر بنشانند و از هر دو بهره بجوید تا اثری بدیع خلق کند.

ویژگی‌های خاص این بنا را می‌توان در دو گروه طبقه‌بندی کرد: اول ویژگی‌هایی که تأثیرپذیری معمار از غرب را نشان می‌دهد و دوم، ویژگی‌هایی که تعلق خاطر او به دین و فرهنگ اصیل ایران را بازگو می‌کنند. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

ویژگی‌های تأثیر پذیرفته از معماری غرب
- استفاده از سقف شیروانی با پوشش سفال و

چوب در هر دو بنا بدون توجه به اقلیم منطقه و بناهای سنتی همجوار؛

- استفاده از قوس نیم‌دایره در نمای ورودی آینه‌خانه؛

- استفاده از نقوش اساطیری در تاج ورودی آینه‌خانه؛

- استفاده از ستون و نیم‌ستون در نما و قسمت ورودی بنا؛

- ایجاد چشم‌انداز وسیع توسط پنجره‌های بزرگ که در نمای ساختمان قرار دارد؛

- داشتن پلانی آزاد و بی‌توجهی به اصل درون‌گرایی در معماری اسلامی ایرانی.

ویژگی‌های نشان‌دهنده تعلق خاطر معمار به دین و فرهنگ اسلامی و ایرانی

- استفاده از اسامی الله، محمد و علی در کاشی‌کاری نمای بنا؛

- استفاده از نقش سربازهایی که یادآور تابلوهای تعزیه عصر قاجارند؛

- استفاده از ستون‌هایی به شکل مناره مساجد اسلامی در نمای بنا؛

- استفاده از نقوش اسلیمی و ختایی و به کار بردن رنگ آبی فیروزه‌ای به‌طور گسترده در کاشی‌کاری نما؛

- استفاده از نقوش اساطیری شیر و خورشید و شیر و گاو در بنا.

منابع

۱. زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۴۲). آشنایی با معماری جهان. تهران: نشر فن آوران.
۲. پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۴). سبک‌شناسی معماری ایران، تهران: نشر سروش.
۳. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۲). فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: شهرداری تهران.
۴. پوشاسب‌گوشه، فیض‌الله. (۱۳۷۳). «بررسی تاریخ روابط خارجی ایران با غرب در اوایل دوره قاجار» مجله مصباح، شماره ۱۲.
۵. شهری برآبادی، محمد. (۱۳۷۳). «سفرنامه‌های فرنگ رفتگان»، مجله علوم و حدیث، مشکوة، تابستان شماره ۳.
۶. عبدالله‌زاده، محمدمهدی. (۱۳۸۸). «معمار دوره گذار: نگاهی به خاطرات ممتحن‌الدوله»، مجله هنر و معماری، گلستان هنر، بهار، شماره ۱۵.
۷. افشاراصل، مهدی و خسروی، محمدباقر. (۱۳۳۷). «معماری ایران در دوره قاجار». مجله هنر و معماری، شماره ۳۶.
۸. وبگاه اداره میراث فرهنگی خراسان شمالی
<http://www.nkchto.ir>